

کلیسای مریم مقدس روستای آفتارخانه سلماس

بهروز خان محمدی*

درآمد

سلماس از شهرهای به نسبت پرجمعیت آذربایجان غربی است که در شمال ارومیه و جنوب خوی قرار گرفته و از غرب به ترکیه و از شرق به دریاچه ارومیه محدود می‌شود. این شهرستان از دو بخش مرکزی، به مرکزیت سلماس و بخش کوهسار، به مرکزیت کتبان و هفت دهستان به نام‌های زولاچای، کره سنی، لکستان، کنار بروژ، چهریق، شنتال و شیپران تشکیل شده.^۱ سلماس دارای سابقه تاریخی و تمدنی کهن است و تپه‌های پیش از تاریخی اهرنجان، قره تپه، هفتون، نقش برجسته خان تختی، مقابر صخره‌ای و ده‌ها محوطه تاریخی دیگر در این شهر گواهی بر این ادعا محسوب می‌شود. علاوه بر این، در این شهرستان تاکنون بیش از ۳۹ کلیسای تاریخی ارمنی شناسایی شده که عمدتاً در محدوده زمانی بین سده‌های سیزدهم تا نوزدهم میلادی ساخته شده‌اند^۲ اما متأسفانه بیشتر آنها به مرور زمان چنان ویران شده‌اند که امروزه هیچ اثری از آنها بر جای نمانده. کلیسای تاریخی روستای آفتارخانه یکی از این کلیساهاست که به لحاظ اهمیت آن موضوع نوشتار حاضر قرار گرفته.

موقعیت جغرافیایی

آفتارخانه روستایی است که در پنج کیلومتری جنوب شرقی شهرستان سلماس و به فاصله چند کیلومتری از جاده آسفالته سلماس ارومیه قرار گرفته. دسترسی به این روستا از طریق مسیر باغچه جیک و سپس، روستای بخش کندی امکان‌پذیر است. این روستا، که در برخی

* کارشناس ارشد باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی.
۱. محمد رضا محمد قلی زاد، آذر بایجان غربی در آئینه تقسیمات کشوری جمهوری اسلامی ایران (ارومیه: چاپ حسام الدین چلبی، ۱۳۹۱)، ص ۷۰.
۲. بهروز خان محمدی، «پراکندگی کلیساهای تاریخی ارمنیان در آذربایجان غربی»، پیمان، ش ۳۱ (بهار ۱۳۸۴): ۷۸-۸۸.

منابع با نام اخته‌خان نیز آمده، دارای یک محوطه باستانی (به شماره ثبتی ۹۷۰۰)، یک کلیسای تاریخی ارمنی و یک قبرستان تاریخی ارمنیان با سنگ قبرهای حکاکی شده و ارزشمند است که به شماره ۴۷۸۶ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. کلیسای تاریخی و ارزشمند آفتارخانه، که در حاشیه منازل روستاییان قرار گرفته، با نام مریم مقدس شناخته می‌شود. این کلیسا در طول جغرافیایی ۵۸°۵۲'۴۴" و عرض جغرافیایی ۵۱°۱۱'۳۸" واقع شده و به شماره ۲۰۷۳ در ۲۹ تیر ۱۳۷۷ ش در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است.

تاریخچه و سوابق پژوهشی

به‌رغم ارزش‌های بالای معماری و هنری، این کلیسا چندان مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار نگرفته است. شاید، بتوان بررسی پژوهشی پروفیسور کلایس آلمانی را نخستین مطالعه در خصوص این کلیسا دانست. وی در بررسی گسترده‌ای که در ۱۳۴۷ ش (۱۹۶۸ م) از شمال غرب کشور به سمت نقاط جنوبی و مرکزی آن صورت داد از این کلیسا بازدید کرد و آن را مورد مطالعه قرار داد. او این کلیسا را با نام اختان^۱ معرفی کرد و ضمن ارائه اطلاعاتی در خصوص آن پلان نسبتاً دقیق و تصویری از این کلیسا را در سال بعد (۱۳۴۸ ش/۱۹۶۹ م) در شماره دوم دوره جدید مجله پژوهش‌های باستان‌شناسی آلمان در ایران (که به اختصار ای ام آی نامیده می‌شود) منتشر ساخت^۲ اما اشاره دقیقی به تاریخ ساخت آن نکرد! گروه معماران و پژوهشگران دانشگاه پلی تکنیک دانشگاه میلان ایتالیا نیز به همراه هیئتی از دانشگاه ملی ایران (شهید بهشتی کنونی) در فاصله سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ ش (۱۹۷۷ و ۱۹۷۸ م) در بررسی گسترده‌ای که بر روی استحکام و گونه‌شناسی کلیساهای ارمنی در ایران صورت دادند به مطالعه و بررسی این کلیسا پرداختند و نقشه آن را همراه با اطلاعاتی در خصوص آن منتشر ساختند.^۳

آندرانیک هویان، باستان‌شناس و محقق ارمنی، نیز در کتاب ارزشمند خود با نام کلیساهای ارمنیان ایران ضمن اشاره به این کلیسا در خصوص ویژگی‌های معماری و قدمت آن اطلاعاتی ارائه کرده است.^۴ هویان تاریخ بنای این کلیسا را سده هجدهم

1. Achthan

2. W. Kliess, «Bericht über Zwei Erkundungsfahrten In Nordwest-Iran». AMI (1969), band 2, p. 92.

3. Adriano Alpagò Novello et al., *Ricerca sull'architettura armena Iran* (Facoltà di Architettura, Politecnico di Milano, 1977), vol. I, no. 17.

۴. آندرانیک هویان، کلیساهای ارمنیان ایران (تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲)، ص ۱۳۲.

میلادی ذکر کرده است. در گزارش ثبتی‌ای که در ۱۳۷۲ش تهیه شده بنا را با توجه به ویژگی‌های معماری و مقایسه پلان و مصالح به کار رفته در آن به دوره صفویه منسوب کرده‌اند.^۱ به استناد مطالعات هیئت ایتالیایی، کلیسا در ۱۲۷۰ش (۱۸۹۱م) مجدداً به دست ارمنیان مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. علاوه بر این، خانم نادره شجاع‌دل^۲ و نگارنده^۳ نیز در مطالعات خود اشاراتی به این اثر تاریخی کرده‌اند. به‌رغم گذشت زمان و بارش نزولات جوی، که سبب آسیب و تخریب‌هایی در کلیسا شده، بنا در حالت کلی سرپا و نسبتاً سالم است اما از آن برای برگزاری مراسم مذهبی استفاده نمی‌شود.

ویژگی‌های معماری

مصالح

مصالح اصلی به کار رفته در این کلیسا سنگ‌های لاشه‌ای و در بخش‌هایی سنگ‌های تراش خورده آذرین است. طی مرمت و بازسازی‌هایی که در ۱۲۷۰ش (۱۸۹۱م) صورت گرفته از آجر و گچ نیز، به ویژه، به منزله مصالح فرعی استفاده شده است.

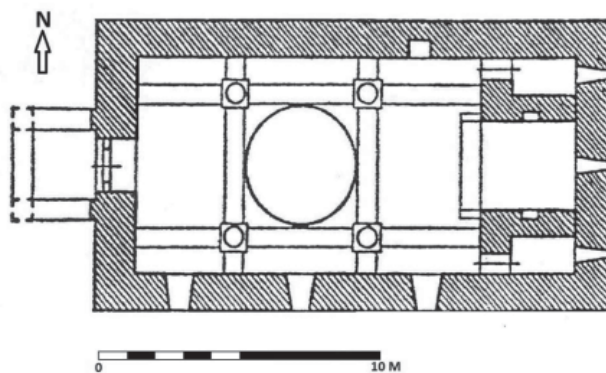
نمای ورودی اصلی ضلع غربی (عکس از گزارش ثبتی)

۱. ابراهیم حیدری، گزارش ثبتی کلیسای آفتازخانه سلماس، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۷۲.
 ۲. نادره شجاع‌دل، «مروری بر کلیساهای ارامنه استان آذربایجان غربی»، پیمان، س ۹، ش ۳۳ (پاییز ۱۳۸۴): ۵۲ - ۶۹.
 ۳. بهروز خان محمدی، همان‌جا.

نقشه

کلیسای مریم مقدس آفتارخانه مشتمل بر نمازخانه‌ای منفرد و مستطیل شکل به طول ۱۷/۳۰ و عرض ۹/۱۰ متر و دارای محور اصلی شرقی - غربی است. اجزا و عناصر معماری کلیسا بر اساس این محور انتظام یافته و نقشه نسبت به محور حالت تقارن دارد. کلیسا دارای یک ورودی اصلی در ضلع غربی است و این ورودی، که بر طبق آموزه‌های مذهبی مسیحی راه ورود به کلیساست، بر روی محور شرقی - غربی و درست در مقابل محراب واقع شده. در پلانی که پرفسور کلایس ترسیم کرده ورودی، رواقی با دو ستون دارد که امروزه از آنها اثری بر جای نمانده است. بر روی سردر کلیسا طاقنمای آجری بلندی ایجاد شده که دارای تزیینات هره چینی آجری است. سطح داخلی کلیسا اندکی پایین تر از سطح زمین های اطراف است و فضای داخلی آن، مانند غالب کلیساهای منطقه شمال غرب، به شیوه بازلیک سه ناوی و ستون دار ساخته شده. صحن اصلی کلیسا با چهار ستون، که در دو ردیف موازی کنار هم قرار گرفته، به سه ناو تقسیم می‌شود: ناو اصلی میانی و ناو های فرعی جانبی. ناو میانی، به منظور پذیرش عبادت کنندگان بیشتر، بزرگ تر از ناوهای کناری ساخته شده. محراب مستطیل شکل کلیسا در انتها الیه بخش شرقی و هم عرض ناو میانی و در راستای آن ایجاد شده است. در این کلیسا، به لحاظ کارکردی سه بخش محل عوام، محل سرود خوانان و محراب وجود دارد اما با توجه به تخریب های صورت گرفته در بخش محراب تشخیص میزان اختلاف ارتفاع سطح آن با فضای عبادت

کنندگان و سرود خوانان امکان پذیر نیست. در دو سمت محراب، دو اتاق (آونداتون) با ورودی های تنگ و باریک تعبیه شده که محل نگهداری وسایل کشیش و اشیا و لوازم مورد استفاده در مراسم مذهبی است.

منبع: W. Kliess, «Bericht über Zwei Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran», AMI, band 2 (1969).
پلان کلیسا

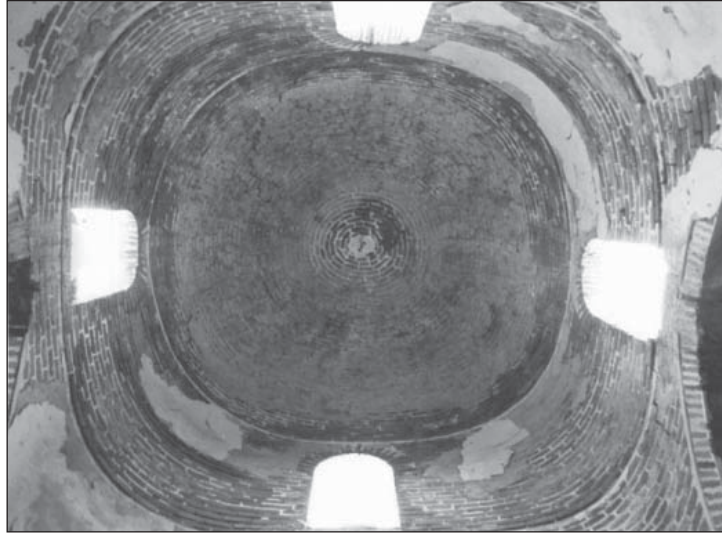

فضای داخلی کلیسا و ستون‌های آجری (عکس از گزارش ثبتی)

نماها و تزیینات

در این کلیسا از تزیینات معماری محدودی استفاده شده است. نمای دیوارهای خارجی را با استفاده از سنگ‌های لاشه‌ای ساخته‌اند و مابین آنها بندکشی شده و پوشش سفید رنگی دارد. بخش زیادی از این پوشش و بندکشی مابین سنگ‌ها بر اثر مرور زمان و بی‌توجهی ریخته شده و از بین رفته. تزیینات نمای خارجی عمدتاً در دیوار غربی و محل ورودی اصلی ایجاد شده است. در دو طرف ورودی، دو نیم‌ستون آجری و بر بالای آن تزیینات آجری به چشم می‌خورد. چهارچوب ورودی اصلی نیز با استفاده از سنگ‌های آذرین تراش خورده و خوش ساخت با طاق هلالی ساخته شده است. در دو گوشه دیوارهای این ضلع، به منظور ترازبندی، سه سنگ آذرین تراش خورده به فاصله چند رج سنگی از یکدیگر و به صورت قرینه ایجاد شده و بدین وسیله سطح دیوار را از سادگی و یکنواختی خارج کرده‌اند. در نماهای دیگر اضلاع، تزیین‌های خاصی به چشم نمی‌خورد. دیوار خارجی شمالی فاقد نورگیر است اما در ضلع جنوبی سه نورگیر تعبیه شده که یکی از آنها در گذشته ورودی ضلع جنوبی بوده و ظاهراً در مرمت‌های بعدی این ورودی مسدود و تبدیل به نورگیر شده است. در فضای داخلی کلیسا نیز، تزیین خاصی وجود ندارد و سطح دیوارها با اندود گچ پوشیده شده است. سنگاب غسل تعمیر را در دیواره شمالی و در نزدیکی بخش محراب درون

دیوار تعبیه کرده‌اند. حدفاصل بین ستون‌ها با استفاده از طاق‌های رومی باربر به یکدیگر متصل شده است.

فضای زیرین گنبد آجری اصلی (عکس از گزارش ثبتی)

پوشش سقف

سقف کلیسا در بخش ناو میانی با دوگنبد عرقچین آجری و یک گنبد آجری بزرگ‌تر، که به صورت یک درمیان قرار گرفته است، پوشیده شده. گنبد اصلی، که بر بالای بخش عوام ایجاد شده، آجری و به صورت نیم دایره‌ای است و آجرهای آن را به شکلی ماهرانه بر روی یکدیگر سوار کرده‌اند. در محل ساق گنبد و در چهار جهت اصلی، چهار نورگیر به منظور افزایش نور فضای داخلی بخش عوام احداث شده. بنا به دلایلی که بر ما معلوم نیست بر فراز این گنبد نیم دایره گنبد مخروطی دیگری از جنس فلز و چوب ایجاد شده است که حالت عجیب و نامتقارنی به گنبد اصلی داده. این شیوه احداث گنبد در بنای کلیسای مریم مقدس آفتارخانه منحصر به فرد است و در دیگر کلیساهای منطقه شمال غرب به چشم نمی‌خورد. افزون بر این، مشخص نیست که آیا گنبد فوق در زمان احداث به این شیوه ساخته شده یا در هنگام مرمت‌های سال ۱۲۷۰ش (۱۸۹۱م)، گنبد مخروطی را به آن اضافه کرده‌اند. تاکنون، در این خصوص اطلاعاتی به دست نیامده و کسب آگاهی‌های بیشتر مستلزم پژوهش‌های گسترده‌تری در آینده است.

نمای سقف و گنبد اصلی کلیسا (عکس از گزارش ثبتی)

قبرستان تاریخی ارمنی

به فاصله حدود یک کیلومتری از کلیسا و در ضلع شرقی روستای آفتارخانه، قبرستان تاریخی ارمنیان قرار گرفته که به نظر می‌رسد با کلیسا مرتبط باشد. این قبرستان در طول جغرافیایی $۵۳^{\circ} ۴۴'$ و عرض جغرافیایی $۱۱^{\circ} ۳۸'$ قرار گرفته و حدود هشتصد متر مربع وسعت دارد و قدمت آن به دوره قاجاریه می‌رسد. سطح قبرستان پوشیده از سنگ‌های مکعب مستطیلی از نوع آذرین و سیاه آتشفشانی است که برخی از آنها را ماهرانه تراشیده و نقوشی بر روی آنها ایجاد کرده‌اند. برخی دیگر دارای کتیبه‌هایی به خط ارمنی هستند که تاریخ بیشترشان به اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم می‌رسد.^۱ در سطح قبرستان آثار حفاری‌های گسترده غیرمجاز به چشم می‌خورد و متأسفانه، برخی از این سنگ قبرهای ارزشمند به دست قاچاقچیان آثار فرهنگی شکسته شده و از بین رفته‌اند و برخی دیگر را نیز به سرقت برده‌اند. این قبرستان تاریخی در ۲۳ بهمن ۱۳۸۰ش، به شماره ۴۷۸۶، در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است.

۱. نادره شجاع دل، «معرفی گورستان‌های ارمنیان استان آذربایجان غربی»، پیمان، ش ۴۱ (پاییز ۱۳۸۶): ۸۲ - ۸۹.

پیمان | شماره ۶۸
 کلیسای مریم مقدس ...

دورنمای قبرستان تاریخی ارمنی آفتارخانه (عکس از رضا حیدری)

نمای نزدیک سنگ قبرها (عکس از رضا حیدری)

نمونه سنگ قبر با کتیبه ارمنی (عکس از رضا حیدری)

جمع بندی

روستای آفتارخانه یکی از روستاهای تاریخی و کهن شهرستان سلماس محسوب می‌شود. وجود یک تپه تاریخی با قدمت هزاره اول پیش از میلاد و کشف اتفاقی گورستانی از دوره اشکانی با گورهای صندوقی (کلان سنگی)، در هنگام احداث آبراهه انتقال آب سد زولا^۱ در نزدیکی روستا، نشان از سابقه تمدنی سه هزاره ساله آن دارد. به نظر می‌رسد با توجه به وجود کلیسای مریم مقدس و قبرستان تاریخی ارمنی این روستا در فاصله زمانی قرن هجدهم و نوزدهم میلادی از مناطق بزرگ ارمنی‌نشین سلماس بوده و این موضوع با توجه به وجود کلیسای تاریخی روستای قزلجه و گورستان و کلیسای تاریخی روستای پکاجیک، در فاصله نزدیکی از روستای آفتارخانه، قابل توجه است. کلیسای مریم مقدس آفتارخانه از بناهای ارزشمند تاریخی شمال غرب کشور است و قدمتی چند صد ساله دارد و به احتمال بسیار، یکی از ده‌ها کلیسایی است که به دست ارمنیان مهاجر دوره صفویه و پس از آن در منطقه سلماس ایجاد شده. اهمیت عمده کلیسا به دلیل ویژگی منحصر به فرد گنبد اصلی دوپوش آن است که در دیگر کلیساها مشاهده نمی‌شود. به علاوه، این کلیسا از معدود کلیساهایی است که تاکنون در وضعیت نسبتاً سالمی باقی مانده. هرچند مرمت‌هایی که در گذشته به دست ارمنیان منطقه در کلیسا صورت گرفته غیر اصولی و غیر فنی بوده همین مرمت‌ها نقش عمده‌ای در حفاظت و جلوگیری از تخریب و فرسودگی کلیسا و سرپا نگه داشتن آن داشته است. با وجود این، بنا همچنان در وضعیت حفاظتی اضطراری و نامناسبی به سر می‌برد و نیازمند حفاظت و مرمت‌های فوری است. تعیین محدوده‌های حفاظتی و تعیین عرصه و حریم‌های اصلی کلیسا نیز از دیگر اقداماتی است که باید صورت گیرد تا این بنا همچنان به منزله یکی از آثار شاخص هنر معماری ارمنی در منطقه شمال غرب باقی بماند. ■

۱. حسین رزاقی، «گزارش گمانه زنی گورستان تاریخی آفتارخانه سلماس»، در خلاصه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران، حوزه شمال غرب (تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، [۱۳۸۳])، ص ۸۴ و ۸۵.

حیدری، ابراهیم. گزارش ثبتی کلیسای آفتارخانه سلماس، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۷۲.

خان محمدی، بهروز. «پراکندگی کلیساهای تاریخی ارمنیان در آذربایجان غربی»، پیمان. ش ۳۱. بهار ۱۳۸۴: ۷۸ - ۸۸.

_____ . «معماری مذهبی آرامنه آذربایجان غربی از دیدگاه باستان‌شناسی (کلیساهای شهرستان ارومیه و حومه)». پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته باستان‌شناسی. دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.

رزاقی، حسین. «گزارش گمانه‌زنی گورستان تاریخی آفتارخانه سلماس»، در خلاصه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران، حوزه شمال غرب، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی، ۱۳۸۳.

شجاع‌دل، نادر. «مروری بر کلیساهای آرامنه استان آذربایجان غربی». پیمان. س ۹. ش ۳۳. پائیز ۱۳۸۴: ۵۲ - ۶۹.

_____ . «معرفی گورستان‌های ارمنیان استان آذربایجان غربی»، پیمان. ش ۴۱. پاییز ۱۳۸۶: ۸۲ - ۸۹.

محمدقلی زاده، محمد رضا. آذربایجان غربی در آئینه تقسیمات کشوری جمهوری اسلامی ایران. ارومیه: چاپ حسام‌الدین چلبی، ۱۳۹۱.

هویان، آندرانیک. کلیساهای ارمنیان ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۲.

Kliess, W. «Bericht über Zwei Erkundungsfahrten In Nordwest-Iran». *AMI*. band 2. 1969.

Novello, Adriano Alpago et al. *Ricerca sull'architettura armena Iran*. Facolta di Architettura, Politecnico di Milano. vol. I, no. 17. 1977.